

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕК БІЛОРУСІ у Х-XXI ст.

Висвітлюється історія розвитку бібліотек Білорусі в контексті історичних подій, що відбувалися у Х–XXI ст. Розглядаються особливості й доля найбільш значущих колекцій книг, питання реконструкції, відновлення і збереження документної спадщини, заходи з повернення на батьківщину пам'яток книжкової культури Білорусі й забезпечення доступу до них як дослідників, так і широких кіл користувачів

НА території Білорусі передумови для виникнення перших бібліотек з'явилися на рубежі Х–XI ст. Базуючись на прийнятій у сучасній історії країни періодизації, у подальшому їхньому розвитку можна виділити такі основні періоди: Білорусь – у складі Київської Русі та прадавніх князівств (IX – перша пол. XIII ст.); Білорусь – у складі Великого князівства Литовського (др. пол. XI – др. пол. XVI ст.); Білорусь – у складі Речі Посполитої (1569–1795); Білорусь – у складі Російської імперії (1795–1917); Білоруська Народна Республіка (1917–1919); Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (1919–1991); Республіка Білорусь (з 1991 р. і дотепер).

Виникнення та зміщення на території Білорусі незалежних Полоцького і Туровського князівств, зростання міст, розвиток торгівлі та ремесел, встановлення політичних, економічних, культурних зв'язків із Києвом, Новгородом, Візантією, іншими європейськими державами зумовили потребу в книгах, освічених людях і бібліотеках.

На територію білоруських князівств перші книги, переважно релігійного змісту, потрапляли завдяки візитам із Візантії духовних осіб. Отримує розповсюдження перепис книг ченцями соборів та монастирів.

Перша з відомих нам бібліотек виникла завдяки книжковому зібранню полоцького Софійського собору – третього за своєю величиною та значенням храму, подібного київському і новгородському. Його книгозбірню створено 1066 року – одночасно з заснуванням собору. Це були придбані книги, подаровані або переписані ченцями для власних потреб. Незначна їхня частина збереглася і до наших часів, але, на жаль, нині знаходиться поза територією Білорусі.

Відомості про більшість із невеличких бібліотек, що були при інших соборах, монастирях, церквах, не збереглися. Проте, як вважають фахівці, їхнє існування є незаперечним, адже кожна парафіяльна церква „мала потребу принаймні у 8 богослужбових книгах” [8, 9].

У середині XIII ст. почався процес утворення однієї з найбільших держав Східної Європи епохи Середньовіччя – Великого князівства Литовського. Фахівці вважають, що воно було «поліетнічною державою чотирьох основних народів – білоруського, українського, російського і литовського» [2, 96], в якій східні слов'яни мирно співіснували з балтами,

Р. Мотульський

євреями, татарами й іншими народами. В 1569 р. у Великому князівстві Литовському проживало близько 3,5 млн. людей, 80% із яких становили слов'яни. Державною мовою була старобілоруська. Геополітичне положення перетворило князівство в територію перетинання цивілізацій і культур, своєрідну «буферну зону» між тюркськими племенами та західною цивілізацією, хрестоносцями й народами південного сходу Європи, католицизмом і православ'ям. Білоруська культура того періоду розвивається на підґрунті багатих візантійських і давньоруських традицій. Зберігаючи єдність зі східнослов'янською й західноєвропейською культурами, вона відіграє важливу роль у Великому князівстві Литовському.

У духовному житті суспільства цього періоду домінує церква. На території Білорусі активно будуються собори, церкви й монастирі, при яких створюються скрипторії, друкарні, школи й бібліотеки. Варто відзначити, що якщо православна церква була носієм давньоруських традицій, то католицизм привносило на білоруські землі елементи західноєвропейської, переважно польської, культури.

В цей час продовжувалася традиція створення рукописних книг. Серед них – авторські твори, багатозово переписані монахами книги релігійного змісту. На жаль, рукописів книг, що з'явилися на білоруських землях у Х–XVI ст., збереглося дуже мало.

Ключовою подією в розвитку людства, і книги зокрема, став винахід друкарства. В 1517 р. наш земляк Франциск Скорина видає у Празі першу книгу кириличним шрифтом старобілоруською мовою – «Псалтир». Ця подія поклала підґрунтя друкуванню книг кириличним шрифтом для всіх східнослов'янських народів і стала початком нового етапу в культурному житті білоруського народу.

Точно визначити все, що було видано Ф. Скориною, через давнину років наразі неможливо. На думку науковців, із виданих ним 42 книг (20 празьких і 22 віленських) зараз відомо 390 прим. цих видань, у т. ч. 239 празьких і 151 віленське [7, 359]. У Національній бібліотеці Білорусі (НББ) на сьогоднішній день зберігаються тільки 7 книг Ф. Скорины. Решта таких видань, що дійшли до наших часів, знаходяться у бібліотеках Росії (більше 200 прим.), України (понад 40), Польщі (13), Німеччини та Великобританії (12), в інших країнах (18). НББ розроблено проект «Скориніана», метою якого є проведення наукового дослідження, присвяченого вивченню спадщини першодрукаря, оцифрування всіх збережених видань і створення на їхній основі електронної бібліотеки.

У той же період на території Білорусі отримали подальший розвиток бібліотеки соборів, церков і монастирів. Найбільш великою й значною залишалася бібліотека полоцького Софійського собору, яка мала у своєму розпорядженні найбагатші колекції. Після захоплення Полоцька польською армією в серпні 1579 р. книгозбірню було розграбовано. За даними дослідників, незначна частина її колекції зберігається зараз у Національній бібліотеці Польщі, у Варшаві, та бібліотеці Львівського університету ім. І. Франка [8, 13]. Бібліотека існувала у Софійському соборі й після 1579 р., але із втратою унікальних колекцій склад її фондів уже суттєво не відрізнявся від інших монастирських книгозбірень Білорусі, що призвело до зниження її ролі в духовному житті.

1569 року з політичної карти Європи зникло Велике князівство Литовське й з'явилося нове велике і могутнє державне утворення – Річ Посполита. Після Люблінської унії на білоруських землях почалося активне насадження польських порядків і правил, мови, культури, католицького віросповідання.

Своєрідним компромісом у релігійному протистоянні стала Брестська унія (1596) щодо створення уніатської (греко-католицької) церкви, яка отримала широке розповсюдження в Білорусі. На кінець XVIII ст. 39% населення, що проживало на цій території, вважали себе уніатами й тільки 6,5% – православними [2, 246–248].

Боротьба між католицизмом та православ'ям, реформаторами й контрреформаторами мала характер як ідейного, так і фізичного протистояння. Літературно-богословська полеміка, дебати на сеймах переростали в погроми й повстання. Література, друкарство, бібліотечна справа стали ареною

ідейної конфронтації, засобом боротьби за душі, серця й гаманці жителів Білорусі.

Починаючи з моменту виникнення перших друкарень на білоруських землях, у друкарстві використовуються як латинський, так і кириличний шрифти. Друкарні, що видавали книги латинським шрифтом, орієнтувалися, як правило, на випуск католицької й протестантської релігійної, а також польської світської літератури, у т. ч. навчальної. Кириличні друкарні видавали православну або уніатську релігійну літературу, світські й навчальні видання православного спрямування.

З другої половини XVII ст. кириличне друкарство занепадає й домінуюче становище займає друкування книг латинським шрифтом польською, латинською та іншими мовами.

Радянське книгознавство не розглядало видання, надруковані латиницею, як духовну спадщину білоруського народу, тому наукових досліджень, присвячених даній темі, вкрай мало. Заповнення цієї прогалини – одне з основних завдань сучасного білоруського книгознавства й бібліографознавства. Роботу в даному напрямі вже розпочато. НББ генерує БД «Книга Білорусі», метою якої є створення повного бібліографічного зведення описів національних документів. Зараз у ній налічується близько 2 тис. описів видань, випущених білоруськими друкарнями латинським шрифтом у XVI–XVIII ст.

У період Речі Посполитої подальший розвиток на території Білорусі отримали монастирські та церковні бібліотеки. Значну роль при цьому відіграв Тридентський церковний собор. Фактично в його рішеннях уперше викладалося організаційне підґрунтя й правила роботи бібліотек. Фонди ж книгозбірень більшості монастирів були нечисленними і формувались у суворій відповідності з «Індексом заборонених книг», затвердженим Собором.

Боротьба за ідейну чистоту фондів бібліотек велася не лише шляхом роз'яснень, дискусій і заборон, але й більш жорсткими формами у дусі Середньовіччя. Так, 1581 р. у Вільно єзуїти організували публічне спалення «заборонених» книг, вилучених із книжкових крамниць і бібліотек. На жаль, подібні засоби в протистоянні церков та ідей вживалися неодноразово, внаслідок чого книжковим фондам бібліотек православної церкви завдавався неправний збиток, зокрема, скорочувалася кількість монастирських книгозбірень.

Після Брестської унії православні монастирі, що існували на території Білорусі, приєднувалися до уніатського ордену Базиліан (Василіан), що спричинило руйнування їхніх бібліотек і загибелі багатьох коштовних видань.

Разом із монастирськими, подальший розвиток дістали бібліотеки навчальних закладів. При створенні різними конфесіями школах, ліцеях і колежіах розвивалися бібліотеки, фонди яких формувалися, в першу чергу, виданнями своїх друкарень і книгами відповідної ідейної спрямованості. Проте часті сутички між католиками і православними при-

звели до того, що до кінця XVII – початку XVIII ст. більшість православних братських шкіл, друкарень і бібліотек було розгромлено. Бібліотечна справа стала привілеєм католицьких чернечих орденів.

У період Речі Посполитої в Білорусі подальший розвиток отримали приватні бібліотеки. Найбільш значущими серед них були бібліотеки Радзивілів у Несвіжі, Хрептовичів у Щорсах, Сапегів у Деречині й Ружанах, Огінських у Ретаві [5, 179–187].

Найбільшою була бібліотека Радзивілів, що зберігалася в їхньому родовому замку в Несвіжі. Вона впродовж довгого часу фактично виконувала функції державної бібліотеки Великого князівства Литовського. Формувати це зібрання розпочав Микола Радзивілл Чорний (1515–1565) у другій половині XVI ст. Завдяки його широким культурним зв'язкам фонд бібліотеки поповнювався рукописами і виданнями, привезеними з Європи, книгами з різних друкарень князівства, у т. ч. особистих друкарень Миколи Радзивілла Чорного в Несвіжі і Бресті.

1770 р. бібліотека Радзивілів налічувала понад 20 тис. томів. Вона мала великий фонд рукописів, у т. ч. рідкісних. Також у ній зберігалися інкунабули, палеотипи, антична і ренесансна, історична та юридична література, полемічні реформаційні книги, видання білоруських друкарень, французькі, латинські, польські й інші друки.

Після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. Несвізьку бібліотеку Радзивілів за наказом Катерини II було конфісковано і близько 15 тис. книг вивезено. Частина видань дісталася, зокрема, бібліотеці Російської академії наук у м. Санкт-Петербурзі. Таким чином єдину колекцію було зруйновано. Решту коштовних книг було вивезено російською владою з Несвізького замку в жовтні 1812 р. [9, 329–330], в результаті чого найбільшу приватну бібліотеку на білоруських землях було фактично знищено. У XIX ст. у замку відновлюється, а точніше створюється заново, т. зв. друга бібліотека Радзивілів. Проте у XX ст. для Несвізької бібліотеки знову настає чорна смуга – під час Першої світової і громадянської воєн вона піддається розграбуванню.

Останню частину колекції, що знаходилась у замку до кінця 1930-х рр., після приєднання у 1941 р. Західної Білорусі до БРСР було передано бібліотеці республіканської Академії наук. Проте тут книги з колекції Радзивілів навіть не встигли обробити: у тому ж році разом з іншими культурними цінностями вони були вивезені фашистами з окупованого Мінська до Німеччини. Після завершення Другої світової війни розрізнені частини Несвізької бібліотеки Радзивілів частково повернулися до Білорусі і були передані на зберігання до бібліотек і архівів республіки [10, 136–141].

Зараз книги з цього зібрання зберігаються в бібліотеках Росії, Польщі, України, Литви та інших країн. Незначна частина колекції знаходиться в Центральній науковій бібліотеці НАН Білорусі (більше 3,5 тис. прим.), НББ (близько 500 прим.) і Президентській бібліотеці (понад 100 прим.).

1997 р. НББ було ініційовано великий міжнародний проект «Радзивіліана», спрямований на реконструкцію і віртуальне відновлення документної спадщини Радзивілів. У ньому погодилися взяти участь бібліотеки та архіви Білорусі, Росії, Польщі, України і Литви.

Більше 6 тис. давніх рукописів, рідкісних книг і карт знаходилося в Щорсах, у бібліотеці магната Хрептовича. В роки Першої світової війни її було вивезено до Росії, а потім передано Київському університету. 2006 року НББ було ініційовано проект із вивчення та віртуальної реконструкції цього зібрання, який у 2008 р. був підтриманий ЮНЕСКО й реалізується зараз.

З кінця XVIII ст. розвиток Білорусі безпосередньо пов'язаний із Росією. У цей період на білоруській території виникають нові навчальні заклади. Вже після першого поділу Речі Посполитої у низці міст відкрилося понад 20 шкіл. Всього в першій третині XIX ст. на території Білорусі було відкрито шість гімназій і 17 повітових училищ [8, 19–20]. Разом зі збільшенням кількості навчальних закладів зростає й число бібліотек.

У середині XIX ст. через повстання у західних губерніях Російської імперії почали зачинятися католицькі собори, монастирі, навчальні заклади та їхні бібліотеки.

Разом з цим, у ряді губернських міст Білорусі відкривалися друкарні, що випускали книги російською мовою. Розповсюдженню російських книг сприяла і книжкова торгівля: привозилися книги з Москви, Петербурга, Києва й інших міст; можна було передплатити журнали і газети, що виходили в Москві і Петербурзі. Все це сприяло створенню і розвитку бібліотек.

Важливою подією в історії бібліотечної справи Білорусі стало виникнення в 30-х рр. XIX ст. перших губернських публічних бібліотек, які були відкриті в Могильові і Гродно.

З'являються спеціалізовані навчальні заклади і книгозбірні при них. Так, у 1840 р. було організовано Гори-Горецьку землеробську школу, при якій почала діяти перша сільськогосподарська бібліотека Білорусі [8, 25–30]. Але у 1863–1864 рр. на території колишньої Речі Посполитої знову спалахує повстання, і цей навчальний заклад, а отже і його книгозбірню, було закрито. Також припинили свою роботу бібліотеки, основу фондів яких складали «польські» книги; занепали губернські публічні бібліотеки, створені в 1830-х роках.

Позитивні тенденції в розвитку бібліотечної справи Білорусі намітились у 70-ті рр. XIX ст., коли знову було дозволено організовувати публічні бібліотеки. До кінця століття їхня кількість, разом із народними книгозбірнями, досягла 1 тис. [8, 35]. У цей же період значно збільшилася і чисельність книг, виданих російською мовою: з 11 у XVIII ст. до 28 – у першій половині XIX ст., а з 1851 по 1917 р. побачили світ 6 508 видань [15, 307].

Економічне зростання на початку ХХ ст., позитивні зміни у сфері освіти, послаблення цензури, зняття заборони на використання білоруської мови створювали сприятливі умови для видавничої діяльності, книжкової торгівлі і розвитку бібліотек. Так, у губернських і повітових містах Білорусі (в Мінську, Орші, Бобруйську, Вітебську, Полоцьку, Гомелі тощо) відкриваються нові бібліотеки різних наукових і культурних громад.

До 1913 р. на території Білорусі діяла 851 публічна бібліотека з книжковим фондом 423 тис. прим. [11, 192]. Разом з тим не було бібліотеки, котра опікувалася б формуванням і зберіганням усіх національних документів.

Великий збиток бібліотекам Білорусі завдали Перша світова, громадянська війни, революційні події. За оцінкою дослідників, «основою для створення бібліотек у радянський період певною мірою могли послужити тільки 22 міські громадські бібліотеки, що збереглися» [8, 58]. Тобто система бібліотек республіки в післявоєнні 1920-ті рр. формувалася практично з нуля.

1921 р. було створено Білоруську державну і університетську бібліотеку, що стала підґрунтям для розвитку книгозбірень країни. Внаслідок її реорганізації 1926 року було створено дві самостійні бібліотеки – Білоруську державну та при державному університеті. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. в обласних центрах та при Домі уряду відкриваються філії Білоруської державної бібліотеки (БДБ; нині – НББ), які 1938 року перетворюються в обласні і Урядову бібліотеки. Розпочався процес організації масових книгозбірень, кількість яких швидко зростала, а також бібліотек навчальних закладів і промислових підприємств.

Початок 1940-х рр. характеризується створенням широкої мережі бібліотек різних видів. У 1941 р., тобто менше ніж через 20 років від початку будівництва бібліотечної галузі республіки, їхня кількість дорівнювала 4 172 з книжковим фондом понад 5 млн. прим. [3, 53–63].

БДБ почала виконувати функцію координаційного центру для бібліотечних закладів країни. Відкрилася також бібліотека Академії наук. Ці книгозбірні, а також бібліотека Білоруського державного університету почали опікуватися формуванням фондів стародруків та рідкісних видань, що збереглися в країні після багатовікових лихоліть.

Але поряд із позитивними тенденціями в цей період простежуються і протилежні, пов'язані з політизацією, насадженням ідей комунізму та воєнного атеїзму. Внаслідок боротьби з інакомисленням гинули релігійні та приватні колекції, що відображали багатовікову історію білоруського народу. Проводилися численні арешти серед письменницької інтелігенції, яка не сприймала нового устрою або чинила опір. Разом із людьми знищувались або заборонялися їхні твори.

На жаль, до цього часу немає глибокого наукового дослідження, що висвітлювало б розвиток бібліотечної справи в західних областях республіки, які до 1939 року входили до складу Польщі.

Під час Великої Вітчизняної війни суттєво постраждали дві провідні бібліотеки – Державна бібліотека БРСР і книгозбірня Академії наук. Бібліотечну мережу країни було знову повністю зруйновано, фонди, які вдалося зібрати за короткий міжвоєнний період, розграбовано або знищено [3; 6; 14].

З 1944 р., після визволення Білорусі від німецько-фашистських загарбників, починається відбудова бібліотек. Через два місяці після звільнення вже функціонували 10 із 12 обласних книгозбірень, 103 районні й 1 424 хати-читальні; відновили свою роботу Державна бібліотека, бібліотеки Академії наук, Білоруського держуніверситету, інших закладів і організацій [12; 13]. У країну повертається частина вивезених з її території книг. Але все ж значна їхня кількість виявилася безповоротно втраченою, осіла у приватних колекціях. До 1948 р. БДБ вдалося кількісно відновити свої фонди, але не якісно.

1950–1980-ті рр. – це час активного збільшення числа бібліотек та їхніх фондів. Створюються галузеві наукові бібліотечні заклади, розвивається мережа публічних і спеціальних книгозбірень. На початку 1990-х рр. у Білорусі налічувалося близько 12 тис. бібліотек, у т. ч. понад 5,2 тис. публічних і близько 5 тис. шкільних із сукупним фондом більше 220 тис. прим. [1, 144].

Перші роки суверенної Білорусі привнесли в бібліотечну справу країни як дух незалежності, так і ряд економічних проблем, що аж ніяк не сприяли реалізації ідей про відновлення пам'яток національної культури, у т. ч. книжкової. Разом з тим, у роки змін вдалося зберегти систему бібліотек та їхні фонди. Поступове зміцнення економіки й соціальна стабільність дозволили збільшити виділення коштів на комплектування фондів бібліотек, у т. ч. рідкісними виданнями.

Активізувалася робота з наукової обробки рідкісних книг, відновлення колекцій, формування бібліографічних і повнотекстових електронних БД. Так, якщо на початку 1970-х рр. фонд рідкісних видань, стародруків НББ нараховував близько 32 тис. прим., 2/3 з яких становили видання XV–XVIII ст. [16, 12], то до 2008 р. дана колекція збільшилася більше, ніж у 2,5 рази і налічує понад 70 тис. видань.

Аналіз історії становлення й розвитку бібліотек Білорусі та їхніх фондів дозволяє зробити такі висновки:

1. Перебування білоруських земель протягом багатьох століть у складі могутніх багатонаціональних, поліконфесійних державних утворень – Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Радянського Союзу, географічне розташування Білорусі в цен-

трі Європи, на перехресті політичних, економічних, конфесійних і культурних традицій, торговельних та військових шляхів сприяло створенню на її території унікальних пам'яток національної книжкової культури світового значення.

Водночас жорстокі військові й соціальні, міжконфесійні конфлікти на її території завдали непоправних збитків документним фондам бібліотек.

2. Найбільші бібліотеки, що відображають культурну спадщину білорусів XI–XIX ст., не дійшли до наших днів: бібліотека Софійського собору в Полоцьку, якій було понад 500 років, була знищена в 1579 р.; бібліотека Радзивілів у Несвіжі проіснувала близько 200 років і зникла як єдина колекція на рубежі XVIII–XIX ст.

3. До теперішнього часу збереглася тільки незначна частина пам'яток книжкової культури Білорусі минулих століть, більшість із яких знаходиться за межами країни. Для повернення їх на батьківщину й забезпечення доступу до них як дослідників, так і широких кіл користувачів необхідно вжити ряд заходів, що передбачатимуть:

- створення повної національної бібліографії;
- здійснення бібліографічної реконструкції колекцій відомих бібліотек;
- визначення місцезнаходження як цілих колекцій, так і окремих документів;
- придбання й створення факсимільних і електронних копій рідкісних рукописів та друкованих видань;
- повернення оригінальних документів у країну шляхом реституції, обміну, купівлі й іншими способами;
- формування повної колекції національних документів у вигляді традиційних і електронних бібліотек.

Для розв'язання цих завдань потрібна системна, планомірна робота всіх інститутів суспільства – як структур влади, так і наукових та освітніх установ, бібліотек, музеїв, архівів, релігійних і громадських організацій, з вивчення, виявлення, повернення, реставрації, репродукування й донесення до користувачів книжкової спадщини Білорусі.

Список використаної літератури

1. Бібліятэчная справа ў Рэспубліцы Беларусь : даведнік / БУК, ЦНБ АНБ ; склад. : Р.С. Матульскі ; пад рэд. : Н.Ю. Барозкінай, Н.А. Ляйко. – Мінск, 1995. – 164 с.
2. Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. : падручнік / Я.К. Новік. – 3-е вид., дапр. і дап. – Мінск : Выш. шк., 2007.
3. Из докладной записки председателя Комитета по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров БССР М.А. Минковича Совету Министров БССР «О развертывании культурно-просветительной работы в БССР в послевоенный период» – о состоянии библиотечной работы и кадрах культурно-просветительных учреждений республики // Библиотечное дело в БССР : документы

и материалы, 1941–1958. – Минск : Высшейш. шк., 1984. – С. 53–63.

4. История Беларуси : учеб. пособие для вузов, колледжей, лицеев, гимназий и школ / БГУ. – Минск, 1997. – 446 с.

5. Коўкель, Л. Прыватныя кнігазборы на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага эпохі асветніцтва (Праблемы і магчымасці даследавання) / Л. Коўкель // Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў «Кніжная культура Рэчы Паспалітай» (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). – Мінск : Красіка-Прынт, 2002. – С. 179–187.

6. Кузьменкова, Л. О восстановлении и возобновлении работы библиотеки [Брестской городской библиотеки им. А.С. Пушкина] // Заря. – 1944. – 29 сент.

7. Неміроўскі, Я.Л. Каталог выданняў Ф. Скарыны / Я.Л. Неміроўскі // Францыск Скарына і яго час : энц. давед. – Мінск : БелСЭ, 1988. – С. 359–360.

8. Покало, М.И. История библиотечного дела БССР. – Минск : Выш. шк., 1986.

9. Рошчына, Т. Бібліятэкі Радзівілаў / Т. Рошчына // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭН, 2007. – Т. 1.

10. Рощина, Т.И. Проект «Radziviliana» : проблемы и пути реализации // Программа ЮНЕСКО «Память мира» : деятельность б-к, архивов, музеев по сохранению документального наследия : материалы междунар. конф., Минск, 30 нояб. – 1 дек. 2006 г. / Т.И. Рощина ; НББ ; сост. Г.В. Киреева. – Минск : Красико-Принт, 2007.

11. Симановский, И.Б. Развитие библиотечного дела в БССР, его итоги и перспективы : к 40-летию Великой Окт. социалист. революции / И.Б. Симановский // 40 лет библиотечного строительства в СССР. – М., 1958. – С. 191–286.

12. Сообщение о восстановлении библиотеки Академии наук БССР // Сов. Белоруссия. – 1945. – 3 янв.

13. Сообщение о восстановлении библиотеки Белорусского государственного университета // Сов. Белоруссия. – 1944. – 15 нояб.

14. Справка председателя Комитета по делам культурно-просветительных учреждений при СНК БССР П.В. Люторовича о состоянии библиотечного дела в республике // Библиотечное дело в БССР : документы и материалы 1941–1958. – Минск : Высшейш. шк., 1984. – С. 37–39.

15. Умецкая, Е.С. Издания на русском языке XIX – начала XX в. // Книга Беларуси. 1517–1917 : зводны каталог. – Мінск, 1986. – С. 291–308.

16. Цыганков, Э.Н. К 50-летию Государственной библиотеки БССР им. В.И. Ленина (1922–1972) : (в помощь докладчику) / Гос. б-ка БССР им. В.И. Ленина. – Минск, 1972. – 18 с.

17. Nemirovskij, E. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrilische Schrift. Band 3. Die Prager Druckerei von Francisk Skorina. – Baden-Baden, 1998. – 405 p.

Переклад Ю. Ворони